

<https://doi.org/10.28925/2524-0757.2026.112>
УДК: 94(477.5)»1861/1862»:711.4]:070.48

Олег ІВАНЮК,

кандидат історичних наук,
доцент кафедри історії України
Факультету суспільно-гуманітарних наук
Київського столичного університету
імені Бориса Грінченка,
Київ, Україна

e-mail: o.ivaniuk@kubg.edu.ua

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0001-6750-5423>

Oleh IVANIUK,

PhD in History,
Associate Professor
at the Department of History of Ukraine,
Faculty of Social Sciences and Humanities,
Borys Grinchenko Kyiv Metropolitan University,
Kyiv, Ukraine

Олександр ПИСАРЕВСЬКИЙ,

здобувач вищої освіти
Факультету суспільно-гуманітарних наук
Київського столичного університету
імені Бориса Грінченка,
Київ, Україна

e-mail: ompysarevskiy.fshn24@kubg.edu.ua

ORCID iD: <https://orcid.org/0009-0004-4802-0024>

Oleksandr PYSAREVSKYI,

Higher Education Applicant,
Faculty of Social Sciences and Humanities,
Borys Grinchenko
Kyiv Metropolitan University,
Kyiv, Ukraine

Освіта й просвітництво в містах Лівобережної України в оптиці кореспондентів літературно-наукового журналу «Основа»

У статті розглядається коло питань, пов'язаних з публікаціями у часописі «Основа», які висвітлюють освітнє життя міст Лівобережної України 50-х — початку 60-х рр. 19 ст. Основою для розвідки стали статті, надруковані у виданні упродовж 1861–1862 рр., тобто від заснування до його закриття. Основна увага авторів приділялася розвитку жіночої освіти, а також питанням народної, тобто доступної для широких верств населення, освіти. Переважно вони зосереджувалися на процесах, які відбувалися у містах Полтавської губернії. Встановлено, що основними питаннями, які турбували кореспондентів, були жіноча освіта й робота недільних шкіл, бібліотеки й поширення українських книжок. Розгляд питань розвитку освіти має фрагментарний характер, проте вибір тематики авторами статей був не випадковим, бо для багатьох членів редакції часопису й кореспондентів видання «Основа» Лівобережжя було або регіоном, де вони народилися, або місцем, де вони жили й працювали упродовж тривалого часу, а отже, вони добре розумілися на проблемах життя регіону.

Ключові слова: часопис «Основа», міста Лівобережної України, Полтава, освітнє середовище, жіноча освіта, українська книга.

Education and Enlightenment in the Cities of the Left-Bank Ukraine from the Perspective of the Correspondents of the Literary and Scientific Journal «Osnova»

The article discusses a range of issues related to publications in the journal «Osnova», which cover the educational life of the cities of Left-Bank Ukraine in the 50s — early 60s 19-th century. The basis

for the exploration was the articles published in the publication during 1861-1862, that is, from its foundation to its closure. Among the authors who analysed the urban educational space were O. Konyskyi, V. Kulyk, I. Rudchenko, V. Shevych, and others. They focused on the development of women's education, as well as on the issues of popular, that is, education accessible to the general population. Basically, the authors focused on the processes that took place in the cities of the Poltava province. In the course of the study, it was found that the main issues that worried the correspondents were women's education and the functioning of Sunday schools, libraries and the distribution and reading of Ukrainian books. During the analysis of publications, it was found that the consideration of issues of education development is fragmentary. The choice of topics by the authors of the articles was not accidental, because for many members of the editorial board of the magazine and correspondents of the publication «Osnova», the Left Bank was either the region where they were born, or the place where they lived and worked for a long time, and therefore were well versed in the problems of life in the region.

Keywords: journal «Osnova», cities of Left-Bank Ukraine, Poltava, educational environment, women's education, Ukrainian book.

«Основа» — суспільно-політичний і літературний журнал, перший український часопис на теренах колишньої Російської імперії та одне з помітних видань епохи «товстих журналів». Він виходив щомісячно з січня 1861 р. до вересня 1862 р. у Санкт-Петербурзі (підготовка нових номерів тривала до 1863 р.). Творцями часопису були Василь Білозерський (редактор), Пантелеймон Куліш, Микола Костомаров, Олександр Кістяківський (секретар) та інші. Одним з основних його завдань засновники вважали пробудження народу шляхом його ознайомлення з історією, мовою, культурою і формування української ідентичності.

Історія заснування часопису «Основа», редакційний і авторський склад видання, а також проблематика публікації неодноразово ставали об'єктом досліджень українських науковців, зокрема: Спартака Айтова¹, Михайла Бернштейна², Віктора Дудка³, Антона Котенка⁴ та інших. У 2023 р. колективом Національної історичної бібліотеки України було створено систематичний покажчик змісту видання⁵. Питання істо-

ріографічного осмислення спадщини «Основи» з 1940-х рр. до сьогодення розглянув Армен Тоноян⁶. Водночас освіта й просвітництво в містах Лівобережної України в оптиці кореспондентів літературно-наукового журналу «Основа» ще не ставали предметом спеціального дослідження.

Джерельну базу розвідки становлять публікації, присвячені стану й розвитку освіти в містах Лівобережної України. Цілком зрозуміло, що найбільше уваги кореспонденти «Основи» приділяли адміністративним центрам — Полтаві, Чернігову, частково Харкову. Однак на шпальтах часопису з'являлися й статті, які стосувалися Гадяча, Кременчука, Лубен та інших міст Лівобережжя. Публікації висвітлюють еволюцію освітніх закладів, від церковних і монастирських шкіл, до створення мережі світських установ, зокрема гімназій і недільних училищ. Автори матеріалів акцентують увагу на мовних особливостях регіону, проблемах читання української книги й реакції населення на просвітницькі ініціативи, що дозволяє відтворити картину культурного життя краю середини XIX ст.

Метою статті є висвітлення стану освіти в містах Лівобережної України в третій чверті XIX ст. на основі аналізу публікацій кореспондентів часопису «Основа».

Однією з найбільш важливих проблем, яка цікавила як редакцію, так і дописувачів часопису, був розвиток народної (доступної) школи. Особливу увагу приділяли актуальному питанню становлення жіночої освіти. Переважно в оптиці кореспондентів часопису «Основа» опинилася Полтава як один із адміністративних центрів Лівобережної України. Загальний огляд освітнього середовища міста станом на 1860 р. здійснив О. Кониський (псевдонім — Переходовець)

¹ Айтов С. Ш. Українська історіографія та журнал «Основа» в контексті культурно-національного відродження України: автореферат дис. на здоб. наук. ступ. канд. іст. наук: 07.00.06 — історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. Дніпропетровськ : Дніпропетровський національний університет. 2001.

² Бернштейн М. Д. Журнал «Основа» і український літературний процес кінця 50–60-х років XIX ст. Львів : Вид-во АН УРСР, 1959. 214 с.

³ Дудко В. «Основа» та її епоха: джерелознавчі студії. Заг. та наук. ред., підгот. тексту і супровід. стаття Олеса Федорука. Київ : Критика, 2024. 632 с.

⁴ Котенко А. Л. До питання про творення українського національного простору в журналі «Основа». *Український історичний журнал*. 2012. № 2. С. 42–57.

⁵ Журнал «Основа: южно-русскій літературно-учений вѣстникъ». 1861–1862: систематичний покажчик змісту / Міністерство культури та інформаційної політики України; Національна історична бібліотека України; ред.: О. Михайлова, С. Смирнова; уклад.: О. Покропивна, М. Цінська. Київ, 2023. 156 с.

⁶ Тоноян А. Журнал «Основа» (1861–1863 рр.) в історіографії: динаміка наукового осмислення від початку Другої світової війни до сьогодення. Актуальні питання у сучасній науці. Серія: Історія та археологія. 2024. № 9(27). С. 1093–1141. DOI: 10.52058/2786-6300-2024-9(27)-1093-1141

7. У своєрідній передмові до циклу статей письменник оголосив, що розпочинає цикл публікацій, метою яких є оповіщення про «громадське діло». І освіта вважалася саме такою важливою справою.

Вдаючись до загального опису її стану у Полтаві упродовж 1859—1860 навчального року, О. Кониський наводить статистику чисельності учнів у навчальних закладах міста: «хлопців — у гімназії — 371, у кадетському корпусі — 371, у духовній школі — 193, у повітовій — 40, у приходській — 42, у школі чистописців — 50, у школі п. Таксиса — 28, у німецькій — 28, у єврейській — 19; дівчат — в інституті для панночок — 208, у прихистку — 37, у приватних — 176»⁸. Загалом, у різних школах навчалось 1557 дітей. На думку О. Кониського, така кількість учнів на 27 тис. жителів міста була вкрай недостатньою⁹. Він звертав увагу й на нерівність у доступі до освіти. Мав змогу вчитися лише той, хто володів достатніми фінансами. А отже, і міські низи, й селяни залишалися поза шкільною системою.

Характеризуючи освітнє середовище Полтави, кореспонденти часопису «Основа» передусім зосередили увагу на питаннях, пов'язаних із жіночою освітою. Однією з найважливіших подій у цій царині стало відкриття влітку 1860 р. Полтавської жіночої гімназії. Як передісторію її створення, так і докладний опис структури, складу колективу, джерел фінансування, особливостей функціонування було викладено різними кореспондентами у низці публікацій.

Розгляд цього питання започаткував О. Кониський. Він сконцентрував увагу на сприйнятті громадою самої ідеї існування навчального закладу для жінок, який би відрізнявся від вже традиційних інститутів і пансіонів для шляхетних дівчат або прихистків для дворянок-сиріт. Як виявилось, ставлення полтавців до заснування гімназії було неоднозначним. Зокрема, купецьке середовище поділилося на дві частини. Одні активно підтримали саму ідею й долучилися до створення фінансової основи для її втілення. Загалом вони зібрали близько 500 руб. Інші ж висловлювали вкрай негативне ставлення до освіти в цілому і до жіночої зокрема.

На підтвердження цієї думки О. Кониський наводить частину промови одного з таких представників купецтва: «наша громада не тільки не повинна давати гроші на гімназію, а нам і гімназія не потрібна: бо з неї вийде не польза, а таке безголив'є, що й сказати не можна». Також, як

стверджує автор публікації, проігнорували кампанію із збору коштів і місцеві дворяни¹⁰.

Оскільки питання жіночої освіти не лише викликало дискусії серед полтавців, але й загалом активно обговорювалася у тогочасному суспільстві, проблема, актуалізована О. Кониським, знайшла своє продовження на шпальтах часопису. В одному з номерів журналу було опубліковано статтю, що доповнювала надану ним інформацію і деталізовано оповідала про історію заснування й початок функціонування Полтавської жіночої гімназії (Полтавського Маріїнського училища 1-го розряду)¹¹.

Автор, який публікувався під псевдонімом «Житель Полтави», зазначав, що ідея її відкриття виникла ще у 1857 р. До її реалізації активно долучилися викладачі Полтавського кадетського корпусу, а також педагогічний колектив Інституту шляхетних дівчат. Ідею заснування жіночої гімназії підтримав і камергер двору його величності М. Белуха-Кохановський¹². Окрім пожертви, він запропонував громаді свої послуги скарбника. Жіноча частина педагогічних колективів підтримала проект не лише пожертвами, але й пропозиціями власних послуг щодо викладання.

11 лютого 1858 р. губернатор розпочав листування з міністром внутрішніх справ і генералом Ростовцевим і здобув дозвіл на відкриття навчального закладу. На середину 1858 р. було завершено розробку проекту і статуту¹³. Статут фіксував скасування як покарань (позбавлення їжі, стояння в кутку), так і винагород (банти, похвальні грамоти тощо), які мали стимулювати «дрібне самолюбство».

Зрештою, після додання бюрократичних перепон, у 1860 р. автори проекту звернулися до дружини колишнього директора училищ Полтавської губернії У. Г. Данилевської з проханням очолити гімназію¹⁴.

За інформацією «Жителя Полтави», вартість утримання гімназії мала становити 2 тис. руб. на рік. Однак О. Кониський вказував дещо іншу суму. Він вважав, що на річне фінансування школи необхідно біля 15 тис. руб. А на момент відкриття гімназії громада зібрала, у різний

¹⁰ Там само. С. 321.

¹¹ Житель Полтавы. Из Полтавы. Основа. 1861. Январь. С. 323–328.

¹² Білуха-Кохановський Михайло Андрійович — дійсний статський радник, почесний член ради у Полтавському губернському у селянських справах присутствії (1861 р.), голова попечительської ради Полтавської Маріїнської жіночої гімназії, гласний Полтавської міської думи.

¹³ Отчет о состоянии Полтавского женского училища 1 разряда за 1861 учебный год. Основа. 1862. Лютий (Февраль). С. 59.

¹⁴ Там же. С. 60.

⁷ Переходовець О. З Полтави. Основа. 1861. Январь. С. 319–322.

⁸ Там само. С. 320.

⁹ Там само.

спосіб, лише 3400 руб¹⁵. Пожертви на утримання навчального закладу надходили як від приватних осіб, так і від різноманітних благодійних заходів, зокрема концертів, вистав, публічних лекцій тощо. Приміром, «читали публічні лекції: у грудні 1860 р., Г. В. Котельніков¹⁶, у січні 1861 К. В. Ковальський і М. В. Кизимовський¹⁷, усього збору було — 580 руб.; також, у 1861 році на користь училища надійшли: збір від вистави, організованої О. М. Абазою¹⁸ — 1554 р. сріблом; за лотерею — 180 р., від п. Дмитрієва-Свечена¹⁹ половинний збір за два концерти — 30 р. ...»²⁰.

16 серпня 1860 р. розпочалися вступні іспити, а 26 серпня 1860 р. гімназію вже було відкрито. У першу хвилю до навчального закладу зарахували 27 дівчат, у другу — 34. На час відкриття загалом було прийнято 136 учениць. До січня 1861 р. кількість учениць сягнула 190, що демонструвало майже унікальну динаміку. Для порівняння, у такому ж навчальному закладі у Харкові число учениць упродовж місяця зросло лише на 20 осіб²¹. Однак офіційний звіт фіксував дещо іншу статистику. Зазначалося, що на початку роботи гімназії було 206 учениць. Упродовж року вибуло 25 осіб. Соціальний склад учениць був таким: 114 — із сімей дворян і чиновників; 19 — з купців, почесних громадян, 17 — з іноземців, 6 — з родин осіб духовного звання, 25 — з міщан. Склад за віровизнанням: православні — 151, католички — 12, лютеранки — 11, іудейки — 7²².

«Житель Полтави» вказував на унікальність навчального закладу й стверджував, що він значно відрізняється від інших жіночих шкіл. Гімназію було поділено на 7 класів. Перший вважався підготовчим, до нього приймали на безоплатній основі учениць, які ще не були обізнані у грамоті, або тих,

¹⁵ Житель Полтавы. Из Полтавы... С. 325.

¹⁶ Котельнінов Григорій Васильович — український викладач. Народився у м. Суджа. Навчався у Суджанському повітовому училищі, Харківській губернській гімназії, Харківському університеті. Викладав алгебру і фізику у Петропавлівському Полтавському кадетському корпусі. Упродовж 1865–1868 рр. виконував обов'язки інспектора.

¹⁷ Кизимовський Михайло Васильович — статський радник, педагог, член загальної ради, яка керувала організацією та навчально-методичною роботою недільних шкіл Полтавської губернії, перший директор Полтавського Олександрівського реального училища.

¹⁸ Абаза Олександр Михайлович — дійсний статський радник, упродовж 1865–1868 рр. полтавський повітовий предводитель дворянства, 1872–1888 рр. — міський голова Полтави.

¹⁹ Дмитрієв-Свечен Микола Дмитрович — російський скрипаль. Навчався у Дрездені, служив у Імператорських театрах, відомий також виступами на публічних концертах.

²⁰ Училища, образовавшиеся на Юге в последнее время. *Основа*. 1861. Июнь. С. 83.

²¹ Житель Полтавы. Из Полтавы... С. 326.

²² Отчет о состоянии Полтавского женского училища... С. 67–68.

які знали лише азбуку. Вік вступників мав сягати 9 років. Щоб вступити до інших класів, необхідно було скласти іспит. Освітні послуги у них надавалися виключно на платній основі й вартували 10 руб. сріблом на рік. Охочі могли додатково отримувати музичну освіту — це коштувало 25 руб. ср., вчитися танцювати — 5 руб. ср. на рік, вивчати англійську мову — 2 руб. сріблом за урок (незалежно від кількості учениць).

У 2–3 класах викладався загальний короткий курс. 3–5 класи складали вище відділення гімназії. З 6 класу вводилися педагогіка, гігієна, основи законодавства, громадянські права, домоводство. До занять допускалися й вільні слухачки з оплатою 10 руб. на рік. Станом на грудень 1860 р. у гімназії було вже 6 класів²³.

Кореспондент подавав і штатний розпис навчального закладу. Зокрема, зазначалося, що педагогів налічується 56 осіб²⁴. Однак лише двоє викладачів отримували заробітну плату (вчитель танців і одна з викладачок музики), усі інші працювали на безоплатній основі. Відповідно до штатного розпису жіноче училище також мало 35 класних дам, і лише три з них отримували як матеріальне заохочення по 150 р.²⁵ Тобто, можна висувати, що переважно педагогічний колектив працював на волонтерських засадах.

Предметами, які викладалися у гімназії, були: закон Божий, російська, французька, німецька мови, математика і фізика, географія, історія, ботаніка, зоологія, мінералогія, педагогіка, гігієна, правознавство, домоводство, малювання, чистописання, рукоділля, співи. Навчання розпочиналося 15 серпня і закінчувався 15 червня. Уроки тривали з 8:30 до 14:00²⁶.

За прикладом Полтави у 1861 р. відкрили школу для дівчат у Гадячі. Ініціаторами стали вчителі повітового училища. Набір був з 7 учениць. Плата за навчання не була фіксованою. З незможних грошей не брали. Викладали у школі грамоту, арифметику, Закон Божий, вчили шити й вишивати. Уроки тривали 5 годин на день. Однак школа не мала приміщення і забезпечення необхідною літературою і приладдям²⁷. Фінансувалася за рахунок оплати батьками й зборів від аматорських театральних вистав.

Жіночі училища намагалися відкривати й в інших українських губерніях. Однак зазвичай

²³ Житель Полтавы. Из Полтавы... С. 326.

²⁴ Поименный список преподавателей с разподилом за предметами див.: Отчет о состоянии Полтавского женского училища 1 разряда за 1861 учебный год. *Основа*. 1862. Лютий (Февраль). С. 66–67.

²⁵ Училища, образовавшиеся на Юге в последнее время. С. 83.

²⁶ Отчет о состоянии Полтавского женского училища... С. 61.

²⁷ Кивайголова І. Дещо з Гадяча. *Основа*. 1862. Березіль (Март). С. 76.

такі спроби були невдалими. Наприклад, у 1859 р. керівництво Харківської губернії звернулося із пропозицією до міської думи Сум про утворення жіночого училища. Громада підтримала ідею і вирішила утворити відповідне товариство, яке мало опікуватися організацією навчального закладу. Також вирішено було, що усі жителі міста мають упродовж наступних п'яти років долучатися до фінансування навчального закладу. Зокрема, купці I-ї гільдії повинні були сплачувати по 15 руб., II-ї — по 10 руб., III-ї — по 3 руб.; міщани — по 7 коп., ремісники — по 5 коп. Однак, за твердженням кореспондента, дворяни відмовилися від фінансової підтримки²⁸. Згодом з'явилися непорозуміння й з губернськими чиновниками. Спроби подолання бюрократичних перепон тривали до 1861 р., однак училище так і не було фондване.

21 серпня 1860 р. розпочала роботу жіноча гімназія у Харкові. Вона розміщувалася у будинку купця Павлова. На її облаштування було зібрано 15 тис. руб²⁹.

Не менш актуальними для редакції часопису «Основа» були й питання народної освіти, особливо після скасування кріпацтва. Одними з найпомітніших осередків початкової освіти стали недільні школи³⁰, що почали з'являтися у 60-х рр. XIX ст. Навчання в них було безоплатним і доступним для підлітків і дорослих, які не мали змоги здобути освіту в гімназіях чи приватних школах. Заняття проводилися у неділю і святкові дні, забезпечуючи базові знання та практичні навички.

Як значний поступ у розвитку освіти О. Кониський визначав появу у Полтаві першої недільної школи, де дітей навчали на «волонтерських» засадах. Спочатку її відвідували 35 учнів (віком від 7 до 40 років), згодом їх кількість зросла до 200³¹. 3 вересня 1861 р. у місті розпочала працювати дівоча недільна школа. Як зазначав О. Кониський, нею опікувалася «п. Милорадовичка»³² — «широ і працювито». У навчальному закладі налічувалося 150 учениць. Через три тижні потому при повітовому училищі було відкрито недільну школу для хлопців. У перспективі у Полтаві мало з'явитися ще дві школи — «на Павленках і у Кобищанах». Питання було лише за дозволом від попечителя з Києва. Цього ж року місто збагатилося двома єврейськими

школами — жіночою та чоловічою. О. Кониський зазначав, що загалом до них було записано 150 учнів, однак навчалося лише 65–80. За його словами, освітні заклади мали значні проблеми, оскільки єврейська громада мало опікувалася цим питанням. Забезпечити фінансування взялася українська громада, яка вже традиційними засобами, як-то літературні читання та вистави, збрала 90 руб³³.

Недільні школи поставали й у інших містах Лівобережжя. Зокрема, про відкриття недільної школи у Лубнах почали говорити ще у жовтні 1860 р. Ініціював цей процес Денис Дмитрович Тірютін. Проект було реалізовано 25 березня 1861 р. Школа працювала при повітовому училищі і мала 77 учнів. «З них — нічого не знали 40, читали по складах 26, вміли читати 11»³⁴. Однак упродовж місяця чисельність відвідувачів неупинно скорочувалася. Це було пов'язано переважно із плітками про залучення тих, хто ходить до школи, до казенних робіт. Школа поділялася на два класи. У першому проводилися групові заняття для неграмотних (предмети — навчання грамоти, усний рахунок, віровчення (закон Божий)). У другому — для тих, хто вміли читати (предмети — читання, арифметика, російська мова, віровчення)³⁵. Проблема недільної школи у Лубнах полягала у відсутності підручників і інших необхідних книг. Тому автор публікації звертався до редакції «Основи» й просив про допомогу. Зрештою необхідну допомогу було достатньо швидко надано. У жовтневому номері часопису за 1861 р. В. Шевич дякував за можливість якісно навчати дітей³⁶.

Ще однією проблемою функціонування недільних шкіл, на думку української інтелігенції, було те, що діти змушені були писати «по-московськи», на що вказували як оповіді В. Шевича про школу у Лубнах³⁷, так і переліки предметів, які надали і О. Кониський, і В. Шевич. Першим, хто на шпальтах «Основи» порушив питання про навчання дітей українською, був М. Костомаров. У статті «О преподавании на южнорусском языке» він підкреслив необхідність використання в освітньому процесі народної мови. М. Костомаров писав: «Народ повинен вчитися, народ хоче вчитися; якщо ми не дамо йому засобів вчитися власною мовою — він буде вчитися чужою — і наша народність загине

²⁸ Училища, образовавшиеся на Юге в последнее время. С. 83.

²⁹ Там же. С. 82–83.

³⁰ Короткий перелік вимог функціонування недільних шкіл, відповідно до офіційних правил див.: Училища, образовавшиеся на Юге в последнее время. С. 93–96.

³¹ Переходовець О. З Полтави... С. 321.

³² Йдеться про дружину статського радника Л. І. Милорадовича Єлизавету Іванівну (уроджену Скоропадську), очільницю благодійного товариства.

³³ Переходовець О. З Полтави. *Основа*. 1862. Лютий (Февраль). С. 53.

³⁴ Шевич, Василь. Из Лубен (Полтавской губ.). *Основа*. 1861. Май. С. 74.

³⁵ Там же. С. 75.

³⁶ Шевич, Василь. Из Лубен Полтавської губ. *Основа*. 1861. Октябрь. С. 148.

³⁷ Там же. С. 149.

із освітою народу»³⁸. Підтримав М. Костомарова й В. Шевич. Він порівнював рідну мову з «Божим сім'ям», яке «росте-росте, та й виросте в дерево високе, що неба досягне да й саме небо до землі притягне!»³⁹. Водночас українська інтелігенція добре розуміла, що впровадження в освітній процес української мови, справа не з легких, і вона буде викликати спротив і протидію як з боку держави, так і з боку російських еліт. М. Костомаров писав: «Супроти нашого проекту повстануть ті захисники державної єдності, які думають, що для спокою держави необхідно насильно підвести до одного знаменника всі народні звичаї і способи життя»⁴⁰.

І все ж, розуміючи усі наявні недоліки, В. Шевич зазначав, що недільна школа була — «праведна школа — праведної думки дитина — щирого серця розмова з дітками малими, християнська, братерська школа»⁴¹. Тут не крадуть, не принижують, а «ласкою обійдуть тебе, дадуть тобі книжечку в руки, розкажуть, яка то грамота і до чого вона, і як тяжко жити чоловікові без неї у грамотній землі»⁴². І зрештою, коли «бовкає дзвін на Лубенській соборній дзвіниці, кличе людей до церкви; а малі знають, що після церкви підуть вони ще в школу грамоті вчитись»⁴³.

7 травня 1861 р. було відкрито недільну школу й у Хоролі. До неї спочатку записалося 29 осіб, а станом на літо рахувалося вже 75 учнів. Однак перешкодою до навчання були польові роботи, ярмарки тощо⁴⁴.

На початок 60-х рр. такі навчальні заклади функціонували й у Чернігівській губернії. У 1861 році недільні школи постали у Чернігові й Новгород-Сіверському. Однак зазначалося, що вони не мали значного охоплення населення. Наприклад, до недільної школи у Новгород-Сіверському, станом на травень 1861 р., ходило лише 50 учнів⁴⁵.

Водночас на шпальтах часопису «Основа» трансливалося не лише захоплення української інтелігенції розгортанням мережі закладів народної освіти. Читача знайомили і з альтернативною позицією, яку висловлювали особи священницького кола. Зокрема, священники критично ставилися до передачі освітніх функцій державним,

волосним установам, ба більше — громадам, аргументуючи, що вони не завжди здатні забезпечити умови навчання. Зазначалося, що школи нерідко функціонували без освітлення, опалення, без необхідних навчальних умов, а вчителі місяцями не отримували винагороди. Натомість наголошувалося, що найбільш доцільною формою організації освітньої справи є братська опіка, де священник виступає не як формальний начальник, а як духовний провідник громади: «священник має бути не начальником, а керівником і наставником братського товариства»⁴⁶.

Зрештою значення недільних шкіл підсумував В. Шевич. На його переконання, навчання мало високу моральну мету — виховання людини, здатної «кривду правдою побороти». Дітей учили не лише грамоті, а й вірі, співчуттю та праведності⁴⁷.

Важливим аспектом народної освіти кореспонденти часопису «Основа» вважали читання та поширення української книги. Приміром, В. Кулик писав: «Сини і дочки наших панів працюють, не томлючись, над козацькими й крпацькими дітьми у наших недільних школах: — на серці весело, як подивисся». «Тепер нам тільки треба — книжок, книжок ... починаючи від святого Євангелія»⁴⁸. Його думку підтримував і Модест Димський. Повідомляючи новини з Хоролу, він зазначав: «Читання стає усе популярнішим. Читають як Євангеліє, так і маленькі дешеві україномовні книги»⁴⁹.

Безіменний полтавський кореспондент часопису повідомляв, що упродовж січня — жовтня 1861 р. у містах Полтавської губернії було придбано 12195 екземплярів дешевих україномовних видань вартістю від 3 до 15 коп.⁵⁰ У Полтаві було придбано 1972 одиниць. Губернський центр лише незначно випереджав Зінків, у якому придбали 1955 екземплярів, однак значно поступався Хоролу — 2478 екземплярів. В інших містах придбали книг українською мовою: у Гадячі — 966, Золотоноші — 884, Миргороді — 800, Кременчуці — 353, Прилуках — 322, Пирятині — 161, Решетилівці — 94, Опішні — 84, Ромнах — 27 тощо⁵¹.

Однак існували в цій царині й проблеми. О. Кониський обурювався, що у 1860 р. у Полтаві поширювалося не менше 800

³⁸ Костомаров, Н. Мысли южнорусса. О преподавании на южнорусском языке. 1862. Травень (Май). С. 2.

³⁹ Шевич, Василь. Из Лубен Полтавської губ. *Основа*. 1861. Октябрь. С. 149.

⁴⁰ Костомаров, Н. Мысли южнорусса... С. 4.

⁴¹ Шевич, Василь. Из Лубен Полтавської губ. *Основа*. 1861. Октябрь. С. 148.

⁴² Там же.

⁴³ Там же.

⁴⁴ Димський, М. Хорол, який він тепер є. *Основа*. 1861. Июль. С. 5.

⁴⁵ Училища, образовавшиеся на Юге в последнее время. С. 97.

⁴⁶ Обратствах (Заметка «Черниговских Епархиальных Известий»). *Основа*. 1862. Июнь. С. 70–71.

⁴⁷ Шевич Василь. Из Лубен Полтавської губ. 1861. Октябрь. С. 149.

⁴⁸ Кулик В. Дещо з Полтави. *Основа*. 1861. Ноябрь–Декабрь. С. 106.

⁴⁹ Димський, М. Хорол, який він тепер є. *Основа*. 1861. Июль. С. 5.

⁵⁰ Сведения о числе проданных дешевых изданий на украинском языке. *Основа*. 1861. Октябрь С. 155–156.

⁵¹ Там же. 1861. Октябрь С. 155.

московських й іноземних газет і вісників. Серед них: «Московские ведомости», «Сын Отечества», «Современник» тощо, загалом виписували таких видань на 10 тис. руб.⁵² З україномовних творів найбільше купували «Кобзаря» Т. Шевченка й твори П. Куліша. О. Кониський зазначав: «Якби Кобзар коштував дешевше, купували б у три рази більше»⁵³.

Сприяти зростанню рівня освіти й «піднесенню народного духу» мали й різноманітні просвітницькі заходи. Наприклад, повідомлялося, що «Стронін⁵⁴ і Пильчиков⁵⁵ з дозволу міністра народної освіти з 1 жовтня 1861 р. організували недільне читання народних лекцій з історії, природничих наук та інших галузей, ознайомлюючи із загальними знаннями (вхідний квиток 3 коп.)».⁵⁶

Однак це була лише одна з небагатьох спроб просвітництва у громаді. На думку О. Кониського, у Полтаві «життя громадського не було й нема». Своє твердження він аргументував так: «Пани живуть панами, немає у нас традиції працювати разом»... «вони живуть картами, бенкетами, танцями і не дбають про народ». Виснував О. Кониський і чому так сталося. Він вважав, що пробудження самосвідомості не відбулося, бо дворяни були зросійщені — «Основу читають для потіхи, а вже зате Сына Отечества начитуются досхочу, для розуму, для направлення!».⁵⁷

Інструментом українського просвітництва й засобом самоосвіти могли б стати бібліотеки. Однак і тут, з позиції кореспондентів «Основи», було не усе так добре. Наприклад, заснована 1859 р. у Кременчуці громадська книгарня у власних фондах мала до 2 тис. примірників книжок, однак вона майже не функціонувала, хоча й мала фінансування від купецької громади⁵⁸. Причин було декілька: читання не цікавило містян, а обслуговували їх на низькому рівні.

Зимом 1861 р. відкрили міську бібліотеку в Гадячі. За підпискою до її фондів надходили «Русский вестник», «Современник», «Русское

⁵² Переходовець О. Из Полтавы. *Основа*. 1861. Май. С. 72.

⁵³ Там же.

⁵⁴ Стронін Олександр Іванович — історик, педагог, громадський діяч, член Полтавської Громади, організатор недільних шкіл у Полтаві. У 1862 р. заарештований за поширення «української пропаганди», засланий до Архангельської губернії.

⁵⁵ Пильчиков Дмитро Павлович — педагог, громадський діяч. Упродовж 1846–1864 рр. викладав у Полтавському кадетському корпусі, учасник Кирило-Мефодіївського товариства, член Полтавської Громади.

⁵⁶ Переходовець О. З Полтави. *Основа*. 1862. Лютий (Февраль). С. 54.

⁵⁷ Там же.

⁵⁸ Переходовець О. Вісті з Кременчука. *Основа*. 1862. Березиль (Март). С. 79.

слово», «Основа», «Вік»⁵⁹, тобто переважно російськомовні часописи. На зібрані від аматорських вистав кошти замовили твори М. Гоголя й О. Пушкіна. З українських книг у фондах бібліотеки був лише «Кобзар» Т. Шевченка. Але у Гадячі проживало переважно українське населення, і воно потребувало читання рідною мовою; бібліотека не мала окремого приміщення, а розташовувалася у помешканні лікаря Черниша (за сумісництвом керуючий нею), і абонемент на рік коштував 3 руб. Тому бібліотека мала лише 43 підписників⁶⁰. Водночас у Полтаві таких бібліотек взагалі не було. У 1862 р. О. Кониський повідомляв, що лише ходять чутки про майбутню організацію збору на народну книгарню⁶¹.

Тобто, кореспонденти часопису «Основа», зокрема О. Кониський, В. Шевич, В. Кулик, послідовно порушували питання доступності освіти, особливо акцентуючи увагу на розвитку жіночих і створенні недільних навчальних закладів. Актуальність гендерної рівності у царині освіти й проблеми поширення народної школи обумовлювалися модернізаційними процесами у суспільстві, які призвели до активізації жіночого й розгортання громадівського рухів. Економіка потребувала освічених і кваліфікованих робітників, а жінки набули нових соціальних ролей, як-то медична сестра, лікарка, вчителька, науковиця. Лише за рахунок просвітництва можливим було пробудження національної самосвідомості. Тому обидва рухи ставилися до просвітництва як до важливого складника своєї діяльності.

Кореспонденти «Основи», зокрема О. Кониський і В. Кулик, наголошували на значущості волонтерських зусиль педагогів, різноманітних громадських ініціатив і благодійних заходів у освіті, оскільки фінансування шкіл і гімназій здійснювалося переважно за рахунок пожертв, зборів від публічних лекцій, театральних вистав і концертів тощо. Водночас дописувачі часопису визначили й коло проблем, з якими стикалася тогочасна школа, а саме: дефіцит підручників, непридатність для навчання приміщень, обмежене долучення широких верств населення до освітнього процесу.

Кореспонденти «Основи», аналізуючи стан розвитку освіти, наголошували на тому, що до відкриття жіночих гімназій і народних шкіл неоднозначно ставилися у місцевих громадах. В. Кулик, М. Димський зазначали, що ідеї їх фундації здобули підтримку прогресивної інтелігенції та частини купецтва, але водночас викликали опір або байдужість у середовищі дворянства

⁵⁹ Кивайголова І. З Гадяча, Полтавської губ. *Основа*. 1861. Октябрь. С. 150.

⁶⁰ Там само. С. 151.

⁶¹ Переходовець О. З Полтави. *Основа*. 1862. Лютий (Февраль). С. 54.

й чиновництва. Така суспільна незрілість і нерозуміння нагальних гуманітарних потреб обурювали О. Кониського.

В. Кулик, М. Димський, О. Кониський неодноразово наголошували на необхідності використання рідної мови в освітньому процесі, розглядаючи її як ключову умову збереження національної ідентичності й формування свідомого громадянина. Оприлюднені ними матеріали, зокрема й статистичні, свідчать про зростання попиту на українське слово.

Отже, кореспонденти часопису «Основа» зафіксували складний і суперечливий процес еволюції освітнього середовища у містах

Лівобережної України, зокрема: трансформацію від церковно-монастирських до світських моделей, поступове розширення доступу до знань соціальних низів, а також позитивні зміни в суспільстві щодо сприйняття гендерної рівності у царині освіти. Поряд з тим їхні публікації не лише порушували гострі питання доступності й рівності освіти, а й сприяли формуванню громадянської свідомості, підтримці національної ідентичності та розвитку громадянського суспільства.

Наприкінці адресуємо слова вдячності науковим рецензентам за зауваження та побажання, отримані у період написання статті.

REFERENCES

- Aitov, S. Sh. (2001). *Ukrainska istoriografii ta zhurnal «Osnova» v konteksti kulturno-natsionalnoho vidrodzhennia Ukrainy*. [Abstract of the PhD dissertation] [in Ukrainian].
- Bernshtein, M. D. (1959). *Zhurnal «Osnova» i ukrainskyi literaturnyi protses kintsia 50-60-kh rokiv 19 st.* Lviv [in Ukrainian].
- Dudko, V. (2024). *«Osnova» ta yii epokha: dzhereloznavchi studii*; O. Fedoruk (Comp.). Kyiv: Krytyka [in Ukrainian].
- Kotenko, A. L. (2012). Do pytannia pro tvorennia ukrainskoho natsionalnoho prostoru v zhurnali «Osnova». *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 2, 42–57 [in Ukrainian].
- Pokropyvna, O., Tsinska, M. (Comps.) (2023). *Zhurnal «Osnova»: yuzhno-russkyy literaturno-uchenyy vestnik». 1861-1862: systematychnyi pokazhchyk zmistu*. Kyiv [in Ukrainian].
- Tonoian, A. (2024). Zhurnal «Osnova» (1861–1863 rr.) v istoriografii: dynamika naukovooho osmyslennia vid pochatku Druhoi svitovoi viiny do sohodennia. *Aktualni pytannia u suchasni nautsi*, 9(27), 1093–1141 [in Ukrainian].
[https://doi.org/10.52058/2786-6300-2024-9\(27\)-1093-1141](https://doi.org/10.52058/2786-6300-2024-9(27)-1093-1141)

Дата першого надходження статті до редакції: 19.01.2026.

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 14.02.2026.

Дата публікації (оприлюднення) статті: 30.05.2026 р.

Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0)